

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

FƏRİDƏ SƏYƏDULLA QIZI CƏBRAYILOVA

**MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ EYNİLİK
VƏ MÜXTƏLİFLİK PROBLEMİ: SOSIAL-FƏLSƏFİ TƏHLİL**

İxtisas: 7207.01 – Sosial fəlsəfə

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ-2016

Dissertasiya AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun “Sosial fəlsəfə” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

İzzət Əsrəf oğlu Rüstəmov
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Məhəmməd Alı oğlu Balayev
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Texniki Universiteti

(“Fəlsəfə və Politologiya” kateqoriyası)

Müdafiə “15___”_12_2016-cı ildə saat _____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D. 01.115 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı-Az-1143, Hüseyn Cavid prospekti, 31, AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**Fəlsəfə İnstitutunun nəzdindəki
D.01.115 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, fəlsəfə üzrə**

I.DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrdə dünya xalqlarının yaratdıqları maddi və mənəvi sərvətlərin – mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və eyniliyinin qarşılıqlı təsiri ən aktual problemlərdən biridir. Bu gün mədəniyyətlərarası münasibətlərdə multukulturalizm, identiklik, tolerantlıq, dialoq fəlsəfəsi bəşəriyyətin həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

İnsanların və xalqların özünüifadədə və özünütəsdiq vasitəsi, yaradıcılıq fenomeni olan mədəni müxtəliflik və eynilik milliliyin və ümumbəşəriliyin vəhdətidir. Mədəni müxtəliflik və eynilik zaman və məkan daxilində müxtəlif formalı və identik mədəniyyətlərin mövcudluğu şəraitində xalqların və millətlərin müxtəlifliyinin və özünəməxsusluğunun, ümumiliyin və unikallığın birliyini ifadə edir.

Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə müxtəliflik və eynilik probleminin fəlsəfi tədqiqat obyektı kimi aktuallığını şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

Birincisi, mədəniyyətlərarası münasibətlərdə müxtəliflik və eyniliyin təbiəti, spesifik xüsusiyyətləri, nəzəri-metodoloji əsaslarının hərtərəfli və dərinlən təhlili, problemin müasir dövrdə rolunun müəyyənəşdirilməsinin mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır.

İkincisi, mədəni müxtəliflik və eynilik probleminin sosial-fəlsəfi təhlili həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Çünki Azərbaycanda hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu gedişində mədəni müxtəliflik və eyniliyin araşdırılması bir tərəfdən ölkə daxilindəki milli azlıqlarla, digər tərəfdən dünya birliylə münasibətlərin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır.

Üçüncüsü, mədəni müxtəliflik və eyniliyin aktuallığı, həm də bununla bağlıdır ki, dünya və milli mədəniyyətlərin əsas istiqaməti və meyllərini aşkara çıxarır. Mədəni müxtəliflik və eynilik mədəniyyətin və mədəniyyətlərarası münasibətlərin məzmunundakı humanist tolerant, dialoq, inteqrasiya, həmrəyliklə əlaqədar olub, bəşəriyyətin sülh, əmin-

amanlıq, dinclik şəraitində yaşamasını təmin edir. Bu baxımdan problemin daha dərinədən tədqiq olunması zərurəti meydana gəlir.

Dördüncüsü, müasir dövrdə mədəniyyətlərarası münasibətlərdə müxtəliflik və eyniliyin sosial-fəlsəfi cəhətdən təhlil edilib ümumiləşdirilməsi əvvəlki dövrlərə nisbətən daha irəliyə doğru atılan addım hesab olunur. İndiyədək bəzi nəzəriyyələrdə hökm sürən sxematizm bu sahədə geriliyə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan problemin daha dərinədən tədqiq olunmasına yaranan tələbat onun aktuallığına dəlalət edir.

Bəşincisi, mədəniyyətlərarası münasibətlərdə müxtəlifliyin və eyniliyin nəzəri-fəlsəfi əsaslarının araşdırılması zərurəti həm də onun sosial-fəlsəfi və humanitar elmlər üçün metodoloji baza rolunu oynaması ilə də əlaqədardır.

Nəhayət, mədəni müxtəliflik və eynilik cəmiyyətin və bəşəriyyətin ümumbəşəri və milli mədəni-mənəvi amillərlə də sıx bağlıdır. Bu baxımdan da problemin hərtərəfli dərinədən araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra demokratik Azərbaycan Respublikası mədəniyyətlərarası münasibətlər sahəsində ciddi uğurlar qazandı. Məhz mədəni müxtəliflik və eyniliyin vəhdəti sayəsində Azərbaycan cəmiyyətində sosial birlik və milli həmrəylik, mədəni-mənəvi yeniləşmə və zənginləşmə, tərəqqi və inkişaf baş verdi. Ölkəmizdə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı fəaliyyət, mədəni mübadilə yarandı, multimedənilik və tolerantlıq dövlət siyasətinin və həyat tərzinin tərkib hissəsinə çevrildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində demişdir: “Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və həyat tərzidir... biz öz siyasətimizlə də, cəmiyyətin durumu ilə də sübut edirik ki, multikulturalizm yaşayır. O, yaşayır, möhkəmlənir və gələcəkdə bəşəriyyətin inkişafının yeganə yoludur”¹.

¹ Prezident İ.Əliyev və Mədəniyyət (2008-2013) II cildə, II cild, Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2013, s.28

Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə müxtəliflik və eynilik müasir qloballaşma, integrasiya proseslərinin gücləndiyi bir dövrdə daha fəal roloynamaqdadır. Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə müxtəliflik və eyniliyin qarşılıqlı təsir mexanizmləri, mədəniyyətlər daxilində bir-birilə vəhdətdə və bir-birinin əksi olan mərkəzəqaçma və mərkəzdən qaçma qüvvələrin fəallığını artırır. Bütün bu deyilənlər sosial fəlsəfənin mərkəzi problemlərindən olan mədəni müxtəliflik və eyniliyin təhlilinin daha da davam etdirilməsini tələb edir.

Beləliklə, cəmiyyətdə və dünyada baş verən ciddi tələtlər və dəyişikliklər mədəni müxtəliflik və eyniliyin metodologiyasına sosial-fəlsəfi, kulturoloji, antropoloji və s. tədqiqat sahələrinin cəlb edilməsini zərurətə çevirir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi: Mədəni müxtəliflik və eyniliyin müxtəlif aspektlərini Qərb, MDB, Şərq, Azərbaycan alimləri tədqiq etmişlər. X.Abels, C.Aleksander, P.Berqer, U.Bek, D.Bell, Q.Blumer, A.Veber, D.Kreyn, J.F.Liotar, S.B.Lurye, K.Manheyim, Q.Markuze, T.Parsons, R.Uilyame, K.Yaspers, B.Telner, A.Toffler, M.Fuko, A.Toynb,i S.B.Anderson, O.Bayker, M.Xorx kimi Qərb tədqiqatçıları əsasən mədəniyyətin sosiologiyasını, qloballaşmanın mədəni dinamikasını, postindustrial mədəniyyəti, postmodernizmi, Avropa mədəniyyətinin böhranını, identikləşməni, kütləvi mədəniyyəti, mədəni müxtəlifliyi, millət və millətçiliyi informasiya mədəniyyətinin mədəni həyatını və s. məsələləri araşdırmışdır.

Rusiya tədqiqatçıları H.A.Berdıyayev, K.S.Hacıyev, A.Qalkin, Y.A.Krasin, H.Q.Kozin, V.S.Maloxov, B.İ.Şapovolova, S.İ.Levikova, F.İ.Minuşev, A.Soqomonov, P.A.Sarokina, A.İ.Utkin, Y.Şatskiy, A.İ.Şendrik mədəniyyətin ənənəvi formalarının böhranını, mədəniyyətin sosiologiyası, milli identiklik, dövlət identikliyi, tolerantlıq mədəniyyəti, mədəniyyət və mədəni suverenlik mədəniyyəti fəlsəfəsi, ibtidai mədəniyyətdə eynilik və fərq və s. məsələləri tədqiq etmişlər.

Azərbaycan tədqiqatçıları da problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Bir qrup tədqiqatçılar – N.Cəfərov, T.Əfəndiyev,

Y.Əliyeva, B.Qubatoglu²,M.Manafov mədəniyyətdə tarixilik və müasirliyin vəhdəti problemini, R.Mehdiyev, R.Aslanova, S.Məmmədaliyeva qrup tədqiqatçılar integrasiya, identiklik, mədəni müxtəliflik və qloballaşmanı,³alimlərdən B.Əliyev millətlərarası münasibətlər,⁴tədqiqatçılardan İ.Məmmədzadə, A.Rüstəмова, A.Şirinov, Ə.Nagiyev, X.Namazov, E.Nəcəfov, H.Niftəliyev isə multikulturalizm tolerantlıq, mədəniyyətlərarası dialoq,⁵tədqiqatçılardan – C.Bəydilli, N.Şəmsizadə, C.Əliyev,

²Cəfərov N.Azərbaycanlılar:etnokulturoloji birliyin sosial-ideoloji üfqləri. Bakı: AzATM, 2001,380c.; Əfəndiyev Timurçın. Mədəniyyətdə tarixilik və müasirlik. Elm.red. A.Babayev Bakı:Təhsil,2011.392s.:Əliyeva Y.A.Azərbaycanda kulturoloji fikrin tarixi inkişaf mərhələləri Bakı: Nurlan, 2007, 439 s., Qubatoglu B.Mədəniyyət tarixi.iki cildə, I cild, Bakı: Nasir.2002,338s.: yenə onun.Mədəniyyət tarixi.iki cildə, II cild, Bakı:Nasir,2002.252s.: Manafova M.Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi.Bakı, Təbib, 2006.402 s.

³Aslanova R. XXI əsr: yenə mədəniyyət məkanına integrasiya. Bakı: Nurlan, 2007, 439, yenə onun: Qloballaşma və mədəni müxtəliflik Bakı: Elm, Mehdiyev R. Azərbaycan qloballaşma dövrünün tələbləri.Bakı XXIYNE, 2005, 463 s.; yenə onun: Azərbaycançılıq – milli ideologiyaənən kamil nümunəsi //http://www.yeniçag.az/, yenə onun : Azərbaycanın inkişaf dialektikası .Bakı : AME, 2000, 286 s.; Məmmədaliyeva S. Qloballaşma dövründə mədəniyyətin fəlsəfi aspektləri. Bakı, Nurlar 2006, 248 c .

⁴Алиев Б.Г. Межнациональные общение как объект социально-психологического анализа. Авторей.дисс.канд.философ.наук. Баку: АТУ, 1989, 24 с.

⁵Məmmədzadə İ.R. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar:təxəyyüllər, perspektivlər. Bakı: Təknur, 2012,216 s., yenə onun:Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. Bakı: Təknur, 2009, 220 s: Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər // ru.wikipedia.org/wiki; Nagiyev Ə.Multikulturalizm prosesləri qloballaşma şəraitində// Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları,22 noyabr 2013-cü il. Bakı,2014,s.218-224; Namazov X. Qloballaşmaya qarşı Rusiya Avrasiyaçılığı// https://xəyyam orlpress.com./2011/05/08/ qloballaşmaya qarşı rusiya avrasiyaçılığı.: Nəcəfov E.Müxtəlif ölkələrdə multikulturalizm siyasətinin müqayisəli təhlili//ru.wikipedia.org/ wiki/Niftiyev H. Mediada azlıq anlayışı və multikulturalizm // ru.wikipedia.org/ wiki/ multikulturalizm; Rüstəмова A.İctimai inkişaf və dil. Bakı:Təknur,144s., yenə onun:Sosial lingvistikanın

R.Əliyev, Ş.Əliyeva, Ə.Həbibbəyli, V.Həbiboglu mədəniyyət və islam, mədəniyyət, türkçülük, islamçılıq və müasirliyin qarşılıqlı münasibətləri, Azərbaycan türklərinin dini-fəlsəfi dünyagörüşünü, bir qrup tədqiqatçı - S.Xəlilov, R.Xəlilov, K.Bünyadzadə, A.Əsədova Şərq və Qərb mədəniyyətinin qarşılıqlı münasibətlərini⁶ tədqiq etmişlər.

Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə müxtəliflik və eynilik probleminin fəlsəfi aspektdən araşdırılmasında yuxarıda göstərilən əsərlərin çox mühüm əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı bunu da diqqətə çatdırmaq vacibdir ki, adı çəkilən mövzunun bir çox aspektlərinin hərtərəfli və sistemli təhlilinə ehtiyac var. Mədəniyyətlərarası münasibətlərin daha geniş sahədə araşdırılması, bu sahədə eynilik və müxtəlifliyin təzahür xüsusiyyətlərinin fəlsəfi təhlili kimi problemlər hələ də öz həllini gözləyən məsələlərdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini mədəniyyətlərarası münasibətlər, eynilik və müxtəliflik, predmetini isə mədəniyyətlərarası münasibətlər sistemində eynilik və müxtəliflik probleminin sosial-fəlsəfi təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi mədəniyyətlərarası münasibətlərdə eynilik və müxtəlifliyin təzahür

fəlsəfi problemləri. Bakı: Adilovlu. 2005, 200s.:Şirinov A. Sosial fəlsəfə və sosial gerçəklik. Bakı:Qanun,2008,115 s.

⁶Bünyadzadə K.Şərq və Qərb:Tarix və müasirlik // Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. Bakı, 2011, №4, s.105-123.; Əsədova A.. Qərbin və Şərqin mərkəzində yerləşən Azərbaycan modeli // Şərq və Qərb: Ortaq mədəni dəyərlər, elmi mədəni əlaqələr.Bakı:Elm, 2004. ,s.9-23. ; Xəlilov (Ulusel) R. Mədəniyyətlərin ipək yolu. Azərbaycandan dünya məkanına. Bakı: Təhsil, 2003, 185 s.; yenə onun: Heydər Əliyev və Azərbaycan – Dünya münasibətləri: suyasətdən mədəniyyətədək. Bakı: İdeal-Print, 2010, 608 s.; yenə onun: Qloballaşma və türk sivilizasiyası. Bakı: Çayıoğlu, 2005, 148 s.; yenə onun: Qloballaşma və harmoniya fəlsəfəsi.Bakı: Elm.2005, 351 s.:Xəlilov S.Lider. Dövlət.Cəmiyyət.Bakı, Azərbaycan Universiteti 2001, 357s.; yenə onun:Sivilizasiyalararası dialoq.Bakı:Azərbaycan Universiteti nəşr.,2004,623 s.yenə onun: Baxış bucağı:fəlsəfi publisistika.Bakı:Elm,2010.252 c.

xüsusiyyətlərini sosial-fəlsəfi cəhətdən təhlil etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir.

*fəlsəfədə eynilik və müxtəlik kateqoriyaların əsas mahiyyətinin üzə çıxarılması;

*mədəniyyətlərarası münasibətlərdə eynilik, müxtəliflik, monist və plüralist probleminin təzahür xüsusiyyətlərinin aşkarlanması;

*mədəniyyətlərarası münasibətlərin təşəkkülü, inkişafı və intensivləşməsinin araşdırılması;

*mədəniyyətlərarası əlaqələrin mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşmə vasitə kimi təhlil edilməsi;

*Azərbaycan milli mədəniyyətinin türk-islam Qərb-Şərq mədəniyyətinin sintezi kimi tədqiq olunması

*Azərbaycanda milli və etnik mədəniyyətlərin vəhdəti kimi araşdırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onun məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən olunur və problemin qoyuluşunda özünü göstərir. Azərbaycan fəlsəfə elmində mədəniyyətlərarası münasibətlərdə eynilik və müxtəliflik probleminin fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktorluğu səviyyəsində hərtərəfli, sistemli təhlilinə cəhd olunur:

-multikulturalizm və identiklik mədəniyyətlərin daxili ünsürü və xarici əlaqəsinin vəhdəti, sabitlik və integrasiyaedici amil kimi tədqiq edilir;

-mədəniyyətlərarası münasibətlərin intensivləşməsi və xalqlar və millətlər arasında qarşılıqlı mədəni zənginləşmə vasitəsi kimi təzahür xüsusiyyətləri araşdırılır;

-muasir Azərbaycan milli mədəniyyəti Qərb-Şərq milli və etnik millilik və umumbəşəriyyətin vəhdəti kimi təqdim olunur

-islamaqədərki Azərbaycan mədəniyyətinin qədim türk mədəniyyəti, islamdan sonrakı dövrdə isə türk və İslam mədəniyyətinin sintezi kimi tədqiq olunur;

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını mədəniyyətlərarası münasibətlərin təhlilinə fəlsəfi kulturoloji və mədəni-antrropoloji yanaşma təşkil edir. Müasir qloballaşma və mədəni integrasiya prosesi şəraitində multikultural və identikliyin araşdırılması zamanı tarixilik və məntiqilik, müqayisəli və sistemli təhlil metodlarından da istifadə olunur.

Araşdırılan mövzu bir neçə elmin qovşağında olduğundan burada sosial fəlsəfə ilə yanaşı kulturologiya və dinşünaslıq elm sahələrinə də müraciət olunur.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, mədəni hadisələrin təhlilinin konseptual və nəzəri-metodoloji əsasları sosial-fəlsəfi, kulturoloji, mədəni-antropoloji və dinşünaslıq aspektdən araşdırılmışdır. Dissertasiyanın materiallarından və nəticələrindən sosial fəlsəfə, mədəniyyətşünaslıq, dinşünaslığın tədrisində, bu sahələrdəki tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Araşdırma zamanı əldə olunan nəzəri nəticələr milli və beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində də faydalı və əhəmiyyətlidir.

İşin aprobasiyası: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun “Sosial fəlsəfə” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas nəzəri və tətbiqi nəticələri haqqında AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda keçirilən respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda – YUNESKO-nun təsis etdiyi “Ümumdünya Fəlsəfə günü”nə həsr olunmuş “Qərb fəlsəfəsini necə dərk edirik?” mövzusunda beynəlxalq elmi-nəzəri konfransda, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin 90 illiyinə həsr olunmuş “Multikulturalizm prosesləri qloballaşma şəraitində” mövzusunda beynəlxalq elmi-nəzəri konfransda məruzələr edilmiş, həmin çıxışların mətnləri elmi konfrans materiallarında nəşr olunmuşdur. Dissertasiya işinin məzmunu, əsas müddəaları əldə olunan nəticələri müəllifin ölkə daxilində və xaricdəki elmi məcmuələrdə çap edilən məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu: Tədqiqat işi giriş, yeddi yarımfəslə əhatə edən üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II.DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı araşdırılır, onun işləmə dərəcəsi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsasları, praktiki əhəmiyyəti göstərilir, işin aprobasiyası və strukturu açıqlanır.

“Eynilik və müxtəliflik fəlsəfəsi-milli mədəniyyətlərin zənginləşməsinə xidmət edən metodoloji prinsip kimi” adlanan birinci

fəslin **“Sosial fəlsəfədə eynilik və müxtəliflik kateqoriyalarının nəzəri əsasları”** adlı birinci yarımfaslində eynilik və müxtəliflik sosial fəlsəfənin əsas kateqoriyaları, dünyada müxtəlifliyin vəhdətini və nisbiliyini əks etdirən anlayışlar kimi tədqiq olunub. Qeyd olunub ki, qarşılıqlı əlaqədə olan hadisə və proseslər eyni olduqda onların bütün xassələri obyektiv şəkildə üst-üstə düşür. Eynilik obyektlərin məhz hədsiz şəkildə bərabərliyini, oxşarlığını, qarşılıqlı əvəzlənməsini ifadə edir. Müxtəliflik – fərq, üst-üstə düşməmək, qeyri bərabərlik, qeyri oxşarlıqdır.

Bu yarımfasildə göstərilir ki, Aropanın ictimai- fəlsəfi tarixində eynilik vəhdət kimi özünü göstərmişdir. Bu cür vəhdət öz-özlüyündə bütün daxili müxtəliflikdən və münasibətlərdən məhrum olub, daim hansısa oxşarlığa doğru davam etməyə cəhdi əks etdirir.

Yeni dövrün filosofları eynilik və müxtəliflik kateqoriyalarını daha möhkəm əsaslara bağlamaga çalışmışlar. Holland filosofu Spinoza substansiya (latınca “əsasında olmaq” sözündəndir) haqqında təlimində özünün R.Dekartın davamçısı olduğunu sübut etmişdir. Spinoza “həndəsi model” vasitəsilə sübut etməyə çalışırdı ki, substansiya – müxtəlif vahidlərdən ibarətdir. Spinoza “Etika” əsərində əsas anlayışlar sırasında substansiyanın tərifini vermişdir: “Substansiya” dedikdə mən onu başa düşürəm ki, o öz-özlüyündə mövcuddur və özü vasitəsilə təqdim olunur.⁷

Qeyd edilir ki, Hegelin fikrincə dialektika anlayışı eyniliyin həddlərindən immanent kənara çıxmaqdır. Hegeldə son müəyyənlik öz-özünə inkar kimi çıxış edir. Eynilik özündə müxtəlifliyin vəhdətini əks etdirir. Hegelə görə, “ müxtəliflik eyniləşmiş nitq söyləməkdən başqa bir şey deyildir”. Hegel də Platon kimi ziddiyyətləri öz quruluşuna daxil edir, lakin onda bu ziddiyyətlər sintezdə həll edilir.

İdentiklik şübhəsiz təkcə təbiətin deyil, müxtəlifliklə qarşılıqlı əlaqədə olub cəmiyyətin də məhsuludur və sosial fenomen kimi müxtəlif dövrlərdə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Şübhəsiz ki, eynilik və müxtəliflik probleminə Marks da dialektika⁸ konsepsiyasından yanaşmışdır. Özgələşmə nəzəriyyəsini

⁷Б.Спиноза.Этика//Б.Б.Спиноза. Избранные сочинение в двух томах. Т.І.Москва: Мысль,1957.с.61

⁸Hegelin “ idealist” ; Marksın “materialist”oldugu müasir elmdə inkar edilir, “dialektik və tarixi materializm” anlayışının postsosialist və postsovet məkanında işləndiyi göstərilir

isə Marksın Hegelin təsiri ilə işləyib hazırladığı qeyd edilir. Marksizm məntiqilik və tarixiliyə “onların dialektik müxtəlifliyi və eyniliyi” kimi yanaşır.

Beləliklə, eynilik və müxtəliflik fəlsəfənin əsas kateqoriyalarından biri olub, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə, qarşılıqlı təsirdədir. Dialektik inkişaf prosesinin əsas tərkib hissəsi olan eynilik və müxtəliflik bəşəriyyətin yaratdığı mənəvi mədəniyyətdə və mədəniyyətlərarası münasibətlərdə əsas yer tutan anlayışlardır.

“Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə identiklik və multikulturalizm problemi” adlanan ikinci yarımfəsildə göstərilir ki, bəşəriyyətin mədəni həyatı təşəkkül tapdığı dövrlərdən mədəniyyətlərarası münasibətlər formalaşmış, bu münasibətlərdə eynilik, müxtəliflik, monizm və plüralizm özünəməxsus şəkildə təzahür etmişdir. Hələ ibtidai mədəniyyətdə və mədəniyyətlərarası münasibətlərdə mədəni-tarixi kontekstdə eyniliyin, monizmin bərqərar olmasına yönəlmiş arxaik mərasim elementləri, müxtəlifliyə, plüralizmə intellektual təsir amilləri mövcud olmuşdur.

Göstərilir ki, mədəni müxtəliflik identikliyə nisbətən daha geniş funksiya yerinə yetirir. O, bir tərəfdən mədəniyyətlərarası münasibətlərdə qarşılıqlı anlaşılmaya, əməkdaşlığa, digər tərəfdən insan, hüquq və azadlıqlarına, milli azlıqların və dünya birliyini mədəni sərvətlərinə, mədəni hüquqlarına, dilinə, dininə hörməti nəzərdə tutur. Demokratik cəmiyyətin əsas əlamətlərindən olan mədəni müxtəliflik müxtəlif vasitələrlə təmin edilir.

Mədəniyyətlərarası münasibətlərdəki eynilik – milli identiklik və mədəni müxtəliflik dünyanın vəhdəti və müxtəlifliyi ilə sıx bağlı olan məsələdir. Məlumdur ki, global dünyaya xas olan dərin fərqlər mövcuddur. Qərb və Şərqi mədəniyyətlərarası münasibətləri milli identiklik və mədəni müxtəlifliyin birliyi sayəsində ümumbəşəri mahiyyət kəsb edə bilər. Qərb əldə etdiyi uğurları yeni İKT-yə, texnologiyaya əsaslanan güclü, inkişaf etmiş iqtisadiyyat sayəsində qazanmışdır. A.İmanquliyeva haqlı bir mülahizə söyləyir: “Şərqdə həyatın təkmilləşməsi üçün güclü yalnız hissi aləm və idrakın dərinliyi

bəs olmadığı kimi, hələ mədəni nailiyyətlər də texniki tərəqqi də insanın mənəvi və sosial dirçəlişi üçün kifayət deyil”⁹.

Bu yarımfəsildə göstərilir ki, Azərbaycanın multikulturalizm modeli təkcə Cənubi Qafqazda, postsovet məkanında deyil, Qərbdə də diqqəti cəlb edən modellərdən biri hesab olunur. XX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda millətlərarası münasibətlərdə münaqişələr, millətçilik tüğyan etməyə başladı. Azərbaycan öz tolerant ənənələrinə sadıq qalaraq mədəniyyətlərarası və millətlərarası gərginliyi aradan qaldırdı və multikultural dəyərlərə malik demokratik, hüquqi dövlətə çevrildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev çıxışlarının birində məhz bu barədə belə demişdir: “Multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir. Nisbətən yeni anlayış olmasına baxmayaraq, multikulturalizm əsrlər boyu xalqımıza xas olan bir dəyərdir”.¹⁰ Dövlət başçısı Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq, bütün dövrlərdə ölkəmizin multikulturalizm və tolerantlıq məkanı olduğunu, indiki müstəqil Azərbaycanın öz siyasətini həmin təməl üzərində qurduğunu göstərir.

Bir sözlə, multikulturalizm tolerantlıqla sıx bağlı olub, qloballaşma prosesində dünya xalqlarının milli-mənəvi varlığının qorunmasını və inkişafını təmin edən mühüm fenomen kimi çıxış edir. Multikulturalizm fəlsəfə, ideya, siyasət, həyat tərzini kimi bəşəriyyətin etno-mədəni müxtəlifliyini təmin etmiş, Qərb və Şərq, o cümlədən Azərbaycan bu multikulturalizm modeli, multikultural dəyərləri ilə bütün dünyaya nüsxə olmuşdur.

Diqqətə çatdırılır ki, plüralizm bir siyasi prinsip kimi sosial sistemi müxtəlif, o cümlədən əks, iqtisadi, sosial, etnik, mədəni, ekoloji

⁹ İmanquliyeva A. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri (XX əsrin əvvəllərində Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair). Bakı: Elm, 2003, s.142

¹⁰ Azərbaycan Respublikasının Prezident Cənab İlham Əliyevin Üçüncü Bakı Humanitar Forumunda çıxışı // “Səs” qəzeti, noyabr 2013-cü il

və prinsipcə müstəqil və potensial olaraq özünütənzim olunan dövlət hakimiyyəti sahəsindən kənarda qalan, daşıyıcıları isə prosesin muxtar və bərabərhüquqlu iştirakçıları olan digər fərdi və ictimai mənafehlərin qarşılıqlı təsiri məkanı kimi təşkil etməyə imkan verir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, müasir dövrdə plüralizm daha çox cəmiyyət həyatına aid olan sosial-siyasi anlayış kimi işlənir. Cəmiyyətin və onun vətəndaşlarının sosial-siyasi və mədəni həyatı rəngarəng olduğuna görə burada sosial, siyasi və mədəni baxışlar insan və cəmiyyət həyatının təşkil və istiqamətləndirilməsi, mövcud problemlərin və cəmiyyətin tərəqqisinə nail olmağın metod və yolları haqqında fikirlər də müxtəlif ola bilər.

“Cəmiyyətlərin tarixi inkişafında mono və plüral mədəni əlaqələrin formalaşması prosesi”adlanan ikinci fəslin “Qədim və orta əsrlərdə mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və vəhdəti”adlı yarım fəslində göstərilir ki, mədəniyyətlərarası əlaqə qəbilələrarası çərçivədən kənara çıxaraq etnoslararası miqyas kəsb etməyə başladı. Eneolit dövründə Azərbaycan qəbilələrinin Mesapatomiya qəbilələri ilə mədəni əlaqələrini sübut edən maddi dəlillər – arxeoloji materiallar mövcuddur. Eramızdan əvvəl IV-I əsrlərdə və eramızın I-II əsrlərində Qafqaz Albaniyası Qara dəniz sahillərindəki şəhərlərlə, Parfiya, Roma, Mesapatomiya, Misir, Hindistan, Suriya ilə geniş mədəniyyətlərarası əlaqələr yarandı. Orta əsrlərdə mədəniyyətlərarası əlaqələr daha da genişləndi. O, dinlərarası, sivilizasiyalararası, etnoslararası və xalqlararası münasibətləri əhatə etdi.

Orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında xristianlığın dövlət dini səviyyəsinə qalxması onun yaxın xarici ölkələrlə mədəniyyətlərarası əlaqəsinə ciddi təkan verdi. Xristian dini kitabları alban dilinə tərcümə edildi, tərcümə ədəbiyyatı yaradıldı.

Orta əsrlərdə İslamın meydana gəlməsi dünya dinlərinin – xristianlıq, iudaizm, buddizmin qarşılıqlı münasibətləri ümumdünya hadisəsinə çevrilir. Mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası əlaqələp etnoslararası, xalqlararası münasibətlər səviyyəsinə qalxır.

Tədqiqatçılar etnosların formalaşmasında ünsiyyəti, dili, qarşılıqlı etnoslararası əlaqəni, informasiya əlaqəsini əsas amillərdən hesab edirlər.

Y. Qaraqoyunlu Azərbaycan mədəniyyətinin əsas inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. İslamaqədərki Azərbaycan mədəniyyəti (e.ə.X minillikdən – b.e.-nin VII əsrinə qədərki dövrünü əhatə edir).

2.İslamın qəbulundan sonra – Rusiya imperiyasının işğalına qədərki Azərbaycan mədəniyyəti (VII-IXI əsrin yarısını əhatə edir).

3.Rusiya imperiyasının işğalı dövründəki, parçalanmış Azərbaycan mədəniyyətləri (XIX – XX əsrləri əhatə edir) .

a) Quzey Azərbaycan mədəniyyəti

-çar hakimiyyəti dövrü (1828-1918)

-SSRİ dövrü (1920-1991)

b) Güney Azərbaycan mədəniyyəti

-Qacarlar (Türk xanədanlığı) dövrü(1828-1925)

-Pəhləvilər və İran Cümhuriyyəti dövrü (1925-1979-2011)

4.Müstəqil Azərbaycan mədəniyyəti 11

Y.Qaraqoyunlu islamaqədərki Azərbaycan mədəniyyətinin təşəkkül dövrünə toxunarkən tarixi mənbələrə istinad edir və Azərbaycanın prototürklərin vətəni olduğunu göstərir.

İslamaqədərki Azərbaycan mədəniyyəti qədim türk və Şərq mədəniyyətinə daxil olmaqla mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə sahəsində sintetik səciyyə daşmışdır.İslamaqədərki dövrdə türklərinmədəniyyətləri buddizmin, maniliyin, Suriya xristianlığının, atəşpərəstliyin və sonda müsəlmanlığın təsirinə məruz qalmışdır.

Şübhəsiz ki,türk mədəniyyətləri məhz bu qarşılıqlı təsir prosesi nəticəsində zənginləşməklə yanaşı özü də onların mədəniyyətlərini zənginləşdirmişdir..

Mədəniyyət, sivilizasiya yaradıcısı olan hər bir toplum kimi qədim köçəri türklərin də özünəməxsus mədəniyyəti olmuşdur. Buna “köçəri” və ya Türkiyə elmi ədəbiyyatında yazıldığı kimi “bozqır” (çöl) mədəniyyəti də deyilir.Ümumiyyətlə “çöl” landşaftı türk sivilizasiyasının xüsusiyyətlərindən biridir.

¹¹Qaraqoyunlu Y.Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi inkişaf mərhələləri/ /www.uluturk.info/new/meny/830

Bu yarım fəsildə göstərilir ki, İslam mədəniyyəti - ərəb müsəlman mədəniyyəti kimi formalaşaraq öz cazibə dairəsinə daxil olan etnik və xalq mədəniyyətlərinin sintezini yaradır.

İslam vahid dövlət – xilafət, bir ideologiya, qəbilə, tayfa, etnik bərabərliyinə əsaslanan mədəniyyət, baxışlar sistemi yaratdı. İslamı yaradan “müsəlman dünyasında imtiyazlı mövqe qazanan” ərəblər olsa da, “İslamın qalxanı və qılınçı” funksiyasını türklər yerinə yetirdi, İslamı Şərqdən Qərbə keçirdi. Türk-Avropa mədəniyyətlərarası əlaqələri geniş inkişaf səviyyəsinə çatdı. Avropanın dağılıb məhv olması çağında islam mədəniyyəti İspaniyada yayılıb parladı. İslam xristian Avropasının mədəniyyətinin fəlsəfə, elm, ədəb, poeziyanın inkişafında mühüm rol oynadı.

Beləliklə, qədim və orta əsrlərdə türk və islam mədəniyyətləri qarşılıqlı əlaqəyə girərək vəhdət təşkil etsələr də, türk mədəniyyəti, xüsusən Azərbaycan milli mədəniyyəti spesifik cəhətləri ilə fərqləndi. Azərbaycan milli mədəniyyətinin əsasını Azərbaycan türk dili, islam mədəniyyəti, dünyəvi maddi və mənəvi mədəniyyət təşkil edir.

“Yeni dövrdə mədəniyyətlərarası əlaqələrin intensivləşməsi prosesinin tarixi zəruriliyi” adlanan ikinci yarım fəsildə göstərilir ki, “Yeni dövr” Qərbdə və Şərqdə müxtəlif dövrləri əhatə edir. Qərbdə yeni dövr XV əsrdən başlayır. Lakin Avropada Fransa inqilabının baş verməsi dünyada bütün əlaqələri, o cümlədən, mədəniyyətlərarası əlaqələri intensivləşdirdi.

Bu yarım fəsildə göstərilir ki, yeni dövrdə islam dünyasındakı ictimai-siyasi mühit və ona xas xüsusiyyətlər belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Avropadan fərqli olaraq müsəlman dünyasında dövlət prinsipi daha zəif ifadə olunmuşdu. İslam dövlətlərinin yaranması və inkişafı daha çox sülalələrin fəaliyyəti ilə bağlı idi. Həmin dövlətlərin isə tarixən daimi, möhkəm sərhədləri yox idi. Bu sərhədlər dövlətlərin hərbi gücü ilə müəyyənləşir və tez-tez dəyişirdi.

XVII əsrdə Azərbaycan Səfəvi imperiyasının mədəni cəhətdən inkişaf etmiş regionlarından biri idi. XVI əsrin əvvəllərində mədəniyyət nümayəndələrini əsasən Azərbaycan dilində, XVII əsrdə isə Azərbaycan və fars dillərində yazıb yaradırdılar. Bu dövrdə Azərbaycanda da bütün Orta və Yaxın Şərqdə olduğu kimi məktəb və maarif rühanilərin və islamın rəhbərliyi altında idi.

Mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsində mühüm rol oynayan əsas amillərdən biri məhz mədəniyyətlərarası əlaqələrdir. Bu əlaqələri aşağıdakılara ayırmaq olar:

1. İnsanlararası mədəni əlaqələr;
2. Etnoslararası mədəniyyət əlaqələri;
3. Millətlərarası mədəni əlaqələr ;
4. Milli dövlətlərarasında mədəniyyətlərarası əlaqələr;
5. Şərq-Qərb mədəniyyətlərarası əlaqələr.

Biososial varlıq kimi insan həm digər insanlarla, cəmiyyətlə və qonşu mədəniyyətin daşıyıcıları ilə əlaqədə olur. . Hər bir mədəniyyət milliliklə ümumbəşəriyyətin vəhdətindən ibarətdir. Əsrlər boyu eyni bir təbii coğrafi mühitdə, ictimai-siyasi,iqtisadi şəraitdə formalaşmış etnik, milli xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olan fərdlərin ümumbəşəri və lokal mədəniyyətə məxsus insanlarla qarşılıqlı əlaqəsi, bir tərəfdən mədəni zənginləşmə ilə nəticələnsə də, həm də ziddiyyətlərə gətirib çıxara bilər.İnsanlar arasında əlaqə və ünsiyyətin ardıcıl, müntəzəm xarakter daşması vahid ünsiyyət vasitələrindən istifadə olunmasını tələb edir.¹²

XIV-XV əsrlərdə Avropada “İntibah” və “Yeni dövr”ün formalaşması ilə beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətlərarası əlaqələrin intensivləşməsi baş verdi. İ.Konrad yazır: “Vəziyyət, beləliklə, kifayət qədər mürəkkəbdir..., Renessansa İtaliyada və Qərbi Avropanın digər ölkələrində - Almaniya, Şotlandiya,Fransa, İngiltərədə, İspaniyada nələrin aid olduğu yaxşı öyrənilib, Mərkəzi Avropada İntibah dövrü haqqında nisbətən az, Şərqdə isə lap az öyrənilib.”¹³

Milli mədəniyyətə bütün etnosların və etnik qrupların mədəniyyətlərini özündə əks etdirən submədəniyyətlər də daxildir. Yeni dövrdə mədəniyyətlərarası əlaqələrdə mədəni qavrama əsas rol oynadı. Bir-birindən fərqlənən bəzən bir-birinə əks olan, qarşı duran, mədəni inkişaf modellərinə malik, eyni zamanda bəşər mədəniyyətinin ambivalent vəhdəti ilə səciyyələnən “Şərq” və “Qərb” dünyada əsas dıxatomiyalardan biridir.

¹²S.Xəlilov . Şərq və Qərb: ümumdünya mədəniyyəti dövrü: Bakı: AUH, 2008, s.22

¹³Конрад У. Восток и Запад, Москва. Восточная литература, 1972, с. 208.

Şərq və Qərb mədəniyyətlərini qarşıdurması Yunan-Roma antik dövrünə gedib çıxır. “Qərb” dedikdə insanların öz kökləri etibarilə qədim Yunanıstan və Romaya, “Qərb” roma-katolik xristian mənbələrinə gedib çıxan mədəni-tarixi ümumiliyi nəzərdə tutulur.

XIX əsrdə elə Avropa filosofları Qərb mədəniyyətinin böhranlarından qüsurlarından bəhs etməyə başladılar. Mütəxəssislər Qərb mədəniyyəti ənənələrini sarsıdan böhrandan çıxış yolunu onun Şərq mədəniyyəti ənənələri ilə integrasiyasında görürlər.

Beləliklə, mədəniyyətlərarası əlaqələr fəlsəfi-tarixi kateqoriyadır. Dünya xalqları bir-birindən ayrılanda əvvəlcə regional miqyasda meydana gələn mədəniyyətlərarası əlaqələr yeni tarixi inkişaf mərhələsində olan, coğrafi və mədəni cəhətdən bir-birinə yaxın olan ölkələr arasında yarandı. Yeni dövrdən başlayaraq geniş beynəlxalq əlaqələr inkişaf etdikdə və bütün mədəni xalqları əhatə etdikdə mədəniyyətlərarası əlaqələr ümumdünya xarakteri daşdı, beynəlxalq ünsiyyətin formalarından birinə çevrildi. Lakin, mədəniyyətlərarası əlaqələrin ümumdünya xarakter kəsb etməsi heç də regional əlaqələri istisna etmədi.

«Müasir mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi şəraitində mədəniyyətlərarası əlaqələrin rolu» adlanan yarım-fəsildə göstərilir ki, müasir dövrdə - XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində mədəniyyətlərarası əlaqələr sahəsində yeni mərhələ - mədəniyyətlərarası integrasiya dövrü başlamışdır. Artıq ümumdünya mədəniyyət məkanına integrasiya prosesi baş verməkdədir. Bu prosesdə mədəni integrasiyanın Avropa modeli və qarşılıqlı əməkdaşlıq mexanizmi diqqəti cəlb edən bir məsələdir.

Bu gün dünyada qarşılıqlı əlaqə nəticəsində Qərbin yeni mədəniyyət məkanı formalaşır. “Mədəni imperializm” və ya kütləvi mədəniyyət bütün dünyaya yayılmaqdadır. Lakin müasir qarşılıqlı əlaqə və integrasiya prosesləri ziddiyyətlərə səbəb olur. Bir tərəfdən mədəniyyətlərarası təsirlər intensivləşirsə, digər tərəfdən mədəni müxtəlifliyə, mədəni fərqlərə, milli-mədəni özünəməxsusluğa təhlükə yaradan kütləvi mədəniyyətin təsiri artır.

Mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası əlaqələri dünya düzəninə nəzarət edən “fundamental normalar” kimi səciyyələndirirlər.

Mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri müxtəlif və çoxcəhətli xarakter daşıyır. Başqa mədəniyyətin təsiri yerli mədəni ənənələrə və sosial tarixi şəraitə cavab verirsə, asan qəbul olunur. Digər hallarda milli və lokal mədəniyyətlərə xarici mədəni amillər ciddi təsir göstərə bilmir. Özgə

xalqlarla, etnoslarla qarşılıqlı əlaqəyə girən xalqın mədəniyyəti müxtəlif mədəni təsir qatlarını özündə ehtiva edir. Müxtəlif tarixi şəraitdə, müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif ənənələrə malik xalqlarda bu təsir müxtəlif forma və səviyyələrdə özünü göstərir. Əlbəttə, mədəni təsiri bəsit şəkildə, adi riyazi əməl kimi, mədəniyyətləri toplamaq yolu ilə yeni mədəniyyətin yaranması kimi təsəvvür etmək olmaz.

Diqqətə çatdırılır ki, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı bir-birilə bağlı olan iki proses: bəhrələnmə-mənimsəmə-zənginləşmə və zəifləmə-kasadlaşma – çökmə prosesləri baş verir. Beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq – mədəniyyətlərarası əlaqələr beynəlxalq münasibətlərin mühüm prinsiplərinə əsaslanır və milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə xidmət edir. Mədəniyyətlərarası əlaqələr (və yaxud kommunikasiyalar) müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri hesab olunur.

Beləliklə, bəşəriyyətin mənəvi həyatında əsas yer tutan mədəniyyətlərarası əlaqələr müasir dövrdə mühüm birləşdirici amildir. Bu əlaqələr milli səviyyədə eyni bir ölkədə yaşayan xalqların, azsaylı, milli azlıqlar, eləcə də beynəlxalq səviyyədə müxtəlif xalqların mədəniyyətləri arasında baş verir və bu əlaqə onların zənginləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Mədəniyyətlərarası əlaqə qarşılıqlı hörmət, tolerantlıq, dialog, multikultural münasibət nəticəsində reallaşan bir prosesdir. O, xalqların konkret qurumlarının, fərdlərarası, təsisatlararası, nəhayət, Qərb də Şərq regionlararası münasibətlərinin yaxınlaşması sayəsində ümumdünya mədəniyyətinin formalaşmasında əsas həlledici amilə çevrilir.

“Multikultural Azərbaycan mədəniyyəti Şərq və Qərb sivilizasiyalarının təsiri spektrində” adlanan üçüncü fəslin **“Azərbaycanda milli və ümumbəşəri dəyərlərə söykənən mədəniyyətin inkişaf harmoniyası”** adlanan yarımfəsildə göstərilir ki, ümumbəşəri dəyərlər zaman və məkanca daha çox insan kütləsinin qəbul etdiyi dəyərlərdir. Buraya dünya incəsənətinin bütün şah əsərləri, şedevrləri, sadə, sabit əxlaq normaları, sadəlik, təvazökarlıq, mərhəmətlilik, müdriklik, məhəbbət, dostluq, sağlamlıq, ailə, təhsil, dünyada sülh və əmin-amanlığa, barış və həmrəyliyə aid dəyərlər aiddir. Ümumbəşəri dəyərlər beynəlxalq qurumların söyləri ilə bütün dünyada reallaşmaqdadır. Milli dəyərlər bu və ya digər xalqın özünəməxsus, spesifik mədəniyyətində təşəkkül tapan dəyərlərdir. Ümumbəşərilik problemi tarixilik və müasirlik kontekstində bütün xalqlara və mədəniyyətlərə xas olsa da, burada daha çox Azərbaycanın mədəni-

mənəvi reallıqlarında milliliyin inikasından söhbət gedir. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri təkcə ümumdünya, ümumbəşəri mədəniyyətinin deyil, türk-müsəlman mədəniyyətinin də tərkib hissəsidir.

Qeyd olunur ki, Azərbaycan mədəniyyətinin daxili strukturunda onun əsas nüvəsini məhz milli və ümumbəşəri dəyərlər təşkil edir. Milli-mənəvi dəyərlər xalqımızın tarixən formalaşdırdığı fenomenirsə, ümumbəşəri dəyərlər – müxtəlif etnoslar, xalqlar və millətlərin formalaşdırdığı mədəni-sivil sərvətlərdir. Azərbaycan milli mədəniyyəti bəşəriyyətin bütövləşməsi prosesində qloballaşmanın təsiri ilə ümumdünya mədəniyyətinə inteqrasiya olunur. Bu proses ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrin vəhdəti prosesidir.

Bu yarımfəsildə ümumbəşəri dəyərləri mənimsəməklə vahid dünya mədəniyyəti sisteminə qovuşan Azərbaycan mədəniyyəti bu integrativ prosesdə həmin dəyərləri əxz edərək müxtəlif dini, sosial-mədəni dəyərlərə tolerant münasibət bəslədiyi də göstərilir. Artıq xalqların «özündənməmnunluq», «özünəvurğunluq»hissindən imtina edərək ümumi əmin-amanlıq, həmrəylik, barış şəraitində yaşamağı tarixi zərurətə çevrilir. Bu mənada mənəviyyatın və dəyərlərin milli və ümumbəşəri kontekstdə öyrənilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Azərbaycanda mədəniyyətlərarası dialoq, tolerantlıq, multikulturalizm və ümumbəşəri vəhdət ideyası əsas yer tutur. Azərbaycan milli mədəniyyəti ümumbəşəri, ortaq mədəniyyətin tərkib hissəsidir, milli müstəsnalığını önə çəkən, başqa xalqlara nifrət aşıl原因an millətçilik kimi öz xalqına biganəliyin təzahürü olan, özünü bütün dünyanın vətəndaşı olmaq ideyasını irəli sürən mücərrəd kosmopolitizm də mənfi xüsusiyyət hesab olunur.

Bu yarımfəsildə diqqətə çatdırılır ki, ümumbəşəri priotetlər əsasında ahəngdar inkişaf edən Azərbaycan milli mədəniyyəti və dilinin sərbəstliyi, mənəvi tərəqqisi üçün geniş imkanlar yarandı. Başqa xalqın mənəvi-mədəni dəyərlərini mənimsəyərək öz mədəniyyətini zənginləşdirən, öz mədəniyyəti ilə başqa mədəniyyətlərə mütərəqqi təsir göstərən Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin yaranmasında bütün xalqlarla birgə iştirak edir. Müasir qloballaşma dövründə ümumbəşəri dəyərlər universal mənəvi sərvətlərə çevrilmişdir. Azərbaycanda cəmiyyətin mədəni yeniləşməsi humanist idealların və prinsiplərin möhkəmlənməsi milli mədəniyyətin inkişaf meylinin ümumbəşəri mədəni dəyərlərlə vəhdəti sayəsində mümkündür. Dünya

mədəniyyətinə integrasiya olunan Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələri – elmi, fəlsəfəsi, əxlaqı, ədəbiyyat və incəsənəti, təhsili bəşəriyyətin mənəvi sərvətləri kimi yalnız milli məzmun kəsb etmir, həm də ümumbəşəri universal yönümü ilə fərqlənir.

Azərbaycan milli mədəniyyəti Azərbaycan xalqının əsrlər boyu konkret sosial-mədəni şəraitdə yaratdığı mənəvi sərvətlərdir. Bu sərvətlər son nəticədə ümumplanetar, ümumbəşəri səviyyəyə qalxır və ümumdünya hadisəsinə çevrilir. Bununla da ümumbəşəri mədəniyyət milli və ya lokal mədəniyyətlərin vəhdətindən ibarət bir fenomendir.

«Azərbaycan mədəniyyətinin modernləşməsinə ümumdünya ideya və ənənələrinin təsiri» adlanan yarımfəsildə göstərilir ki, dünya xalqlarının mədəniyyətləri əsrlər boyu qarşılıqlı əlaqə və təsir əsasında formalaşmış və inkişaf etmişdir. Hər hansı bir xalqın sırf milli özünəməxsus mədəniyyəti nisbi xarakter daşıyır. Qeyd edildiyi kimi hər bir mədəniyyətdə milli və ümumbəşəri dəyərlər vəhdət təşkil edir. Bu baxımdan Azərbaycan mədəniyyəti də istisna deyildir.

Diqqətə çatdırılır ki, Qərbdə fərdiyyəçilik, insan ləyaqətinin qiymətləndirilməsi, onun yüksək humanist əxlaq daşıyıcısı hesab edilməsi, insanın özünü reallaşdırmaq hüququ, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti, qanunun aliliyi, qanunlar çərçivəsində azad, ədalətli cəmiyyətin təşəkkülü, insan maraqlarının təbii həppomoniyası, vətəndaş həmrəyliyi, tolerantlıq, milli azlıqların dilinin, dininin, adət-ənənələrinin, mədəniyyətlərinin qorunması mütərəqqi ideya və dəyərlərdir. XX əsrin sonlarında liberal dəyərlər keçmiş postsosialist ölkələrinə də yayıldı. Məşhur Amerika politoloqu Frensiz Fukuyama «Tarixin sonu» əsərində göstərir ki, «Qərbin, qərbçiliyin qələbəsi ona görə təsirlidir ki, liberalizmin yaşamağa qəbul heç bir alternativ qalmamışdır».14 Bununla da Qərb liberal-demokratik dəyərlərinin «universal xarakter alması» başa çatmış oldu. Bölünmüş dünya bütövləşdi, bir-birinə qovuşdu, siyasi-iqtisadi, sosial, mədəni-mənəvi vəhdət bərpa edildi. Nəticədə türk, ərəb, Qafqaz, rus Avropa, İran mədəniyyətinin, bir sözlə Qərblə Şərqlin vəhdətindən, sintezindən ibarət Azərbaycan türk-müsəlman milli mədəniyyəti daha da inkişaf etdi, zənginləşdi.

¹⁴Fukuyama Frensis. «Tarixin sonu // Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. 2-ci nəşr, Bakı: İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi, 2002. S. 379

Müasir Azərbaycanın universal integrasiya modeli və milli praktikasında qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı mənimsəmə və qarşılıqlı zənginləşmə prinsipləri əsas yer tutur. Bu mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün yeni tipli əməkdaşlıq formalarından istifadə edilməli, qlobal mədəni integrasiyaya dünya səviyyəli milli-mədəni dəyərlərlə daxil olunmalıdır.

Bu yarımfəsildə göstərilir ki, XX əsrdə siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi-texniki sahələrdə olduğu kimi mədəni sahədə də modernləşmə prosesi baş vermişdir. Buna bəzən mədəni modernləşmə də deyilir. Modernləşmə ilə modern ümumi cəhətlərə malik olsa da, lakin özünəməxsusluqları ilə də fərqlənir. Onların fərqlərini Azərbaycan tədqiqatçısı, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Afaq xanım Rüstəмова çox yaxşı izah edir: «Belə ki, modernləşmənin yaranmasında modernin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Lakin onları fərqləndirən cəhətlər də mühüm mahiyyət daşıyır. Əgər modern tərz mənasını ifadə edərək müəyyən ənənələrə istinad nəzərdə tutursa, modernləşmə əsasən yeniləşmə, müasirləşmə mənaları ilə sinonimlik təşkil edir. Modern anlayışı isə müasirliyi xarakterizə edən, onun ümumi xüsusiyyətlərinin mövcudluğunu ifadə edən metodoloji konsepti özündə ehtiva edir».¹⁵ Bizcə, modernləşmə yeniləşmə və müasirləşmə ilə sinonim deyil, məhz həmin mənaları ifadə edir. Modernləşmənin müasir dövrün yeni tələb və normalarına uyğunlaşması kimi də səciyyələndirirlər.¹⁶

Modernləşmənin müxtəlif növlərini əks etdirən «modellər»lə yanaşı qərbləşmə, postmodernləşmə, neomodernləşmə prosesləri də baş verir. Modernite – bütün dünyanı bürüyən ekspansiya sayəsində bütün dünya ölkələri və cəmiyyətlərinə təsir edən Qərbin hakim paradigmasıdır.

Postmodernist situasiya özünün və başqalarının mədəni dəyərlərini görmək və onlara malik olmağın yeni təcrübəsini irəli sürür, müxtəlif mədəniyyətlərin integrasiyasını stimullaşdırır, dünyaya bir bütöv baxışın yaradılmasına kömək edir, ümumbəşər mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradır.

¹⁵ A.Rüstəмова. İctimai inkişaf və dil. Bakı: Təknur, 2008, s.8

¹⁶ Əhmədov H. Qloballaşma, modernləşmə, yeni insan və təhsil problemləri. [www.almaz.heyrat.com./ ?π=3518](http://www.almaz.heyrat.com/?π=3518)

Ümumdünya mədəniyyəti əslində bütün dünya xalqlarının mədəni inkişafının yekunu, onların yaratdığı ideya və dəyərlərin məcmusudur. Lakin bəzi şovinst və ya kosmopolit, avropasentrist baxışlar da mövcuddur ki, onlar öz dillərini, dinlərini və mədəniyyətlərini başqa xalqlara qəbul etdirməyə, dünyanın bütün «qeyri-sivil» hissəsini öz sivilizasiyanı birləşdirməyə çalışırlar.

Şərqlə Qərbin sintezindən ibarət olan Azərbaycan mədəniyyəti ahəng harmoniya qanunlarına əsaslanır, mədəni potensialını qoruyur, milli və ümumbəşəri dəyərlər əsasında qarşılıqlı bəhrələnmək üçün fəaliyyət göstərir. Qeyd edilir ki, Azərbaycanın ümumdünya mədəniyyətilə qarşılıqlı əlaqəsində onun çoxmillətli, çoxdilli, çoxdinli ölkə olması, mədəni müxtəlifliyə və mədəni paradigmanın plüralizminə malik olması əsas cəhətlərdən sayılır. Azərbaycan mədəniyyətinin modernləşməsinə təsir edən «dünya mədəniyyətindəyərləri milli mədəniyyətlərə xas olan və hər bir insanın mənəvi tərəqqisinə, sosial və mədəni həyatın harmonikləşdirilməsinə, cəmiyyətin sabit inkişafına şərait yaradan dəyərlərin cövhəridir. Diqqətə çatdırılır ki, bu gün vətəni ABŞ olan kütləvi mədəniyyət və informasiya mədəniyyəti Azərbaycana nüfuz etməkdədir. Ümumdünyaqlobalmədəniyyəti və Azərbaycan milli mədəniyyəti arasında qarşılıqlı zənginləşmə prosesidir. Mədəniinnovasiyaların mənimsənilməsi və «özününküləşdirilməsi» zamanı hər bir mədəniyyətdə olduğu kimi Azərbaycan mədəniyyətində ümumdünya mədəniyyətinin təsirinə qarşı yüksək ümməntlik mövcuddur. Şübhəsiz bu təsir Azərbaycanın ənənvi mədəniyyətində dəyişikliyə və milli mədəniyyətimizin yeni modern şəraitə uyğunlaşmasına səbəb olur.

Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva mədəniyyətimizin dünya ilə qarşılıqlı mədəni əlaqəsindəki roluna toxunaraq qeyd etmişdir: «Azərbaycanın Avropa birliyinə uğurlu integrasiyası milli-mənəvi etik prinsiplər sistemini qoruyub saxlamaqla bərabər, ümumbəşəri dəyərləri də ehtiva edən Azərbaycan mədəniyyətinin unikal xarakteri ilə şərtlənmişdir. Yunan-roma mədəniyyətinin qorunub saxlanmasına və daha da artırılmasına çox böyük töhfələr vermiş Azərbaycan xalqı humanizmin çox yüksək səviyyədə olduğu cəmiyyət yaratmağa müvəffəq olmuşdur»¹⁷Belə qənaətə

¹⁷ Алиева М.А. Эвтанизация и проблема гуманности в медицине. Баку: Азербайджан, 2004.с.49

gəlinir ki, şübhəsiz ki, qloballaşma özü ilə mədəni qütbləşmə, mədəni hibridləşmə prosesi də gətirir. Azərbaycanın mədəniyyətində milli və ümumbəşəri cəhətlər harmonik inkişaf edir, bir-birilərini qarşılıqlı surətdə tamamlayır. Bu cəhətlər millinin ən yaxşı cəhətlərinin əxz edilməsi, onlara yeni məzmunverilməsi əsasında dialektik sintez təşkil edir. Azərbaycan mədəniyyəti ümumdünya, ümumbəşəri mədəni sərvətləri qavrayaraq zənginləşir, dünya sivilizasiyasının incilərinə qovuşur, köhnə, vaxtı keçmiş cəhətlərdən xilas olur, mütərəqqi, yeni cəhətləri mənimsəyərək modernləşir.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində göstərilir ki, aparılmış tədqiqat, təhlil və ümumiləşdirmələr tədqiqatın predmeti olan mədəniyyətlərarası əlaqələrdə eynilik və müxtəliflik probleminin sosial fəlsəfi təhlil əsasında tarixi və müasir fəlsəfi fikir kontekstində nəzərdən keçirməyə, onun nəzəri-metodoloji əsaslarını təhlil etməyə, kateqorial aparatını konkretləşdirməyə, problemin qloballaşma şəraitində qarşılıqlı təsir prosesində meydana gələn ziddiyyətli və spesifik cəhətləri açılib göstərilməyə cəhd edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. Qərb ideya və dəyərlərinin Azərbaycan milli mədəniyyətinə təsiri. Тезис. YUNESKO-nun təsis etdiyi “Ümumdünya Fəlsəfə Günü”-nə həsr olunmuş “Qərb fəlsəfəsini necə dərk edirik?” mövzusunda Beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans. Bakı-“Təknur”-2012, s.223-230
2. Qloballaşma dövründə mədəniyyətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın multikulturalizm və tolerantlıq modeli. Тезис. Multikulturalizm prosesləri qloballaşma şəraitində Beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans. Bakı, 2014, s.260-263
3. Sosial fəlsəfədə eynilik və müxtəliflik kateqoriyası: onların ontoloji və qnoseoloji mahiyyəti. Мəqalə. Bakı Avrasiya Universiteti, Sivilizasiya jurnalı, Bakı, 2014, № 4. s.24-28
4. Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə multikulturalizmin sosial-fəlsəfi mahiyyətinə dair. Мəqalə. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət

Universiteti, Mədəniyyət dünyası jurnalı, Bakı, 2014, № XXVII. s.172-177

5. О социально-философском анализе проблемы идентичности и разнообразия в межкультурных отношениях. Мəqalə. Национальный педагогический Университет имени М.П.Драгоманова, Научный вестник «Гилея», Выпуск 88(№) Киев, 2014. s.241-244.
6. Mədəniyyətlərarası əlaqələr və mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi. Məqalə. Bakı Avrasiya Universiteti, Sivilizasiya jurnalı, Bakı, 2015, № 2. s.20-25
7. Multikultural Azərbaycan mədəniyyəti millilik və ümumbəşəriyyətin vəhdəti kimi. Məqalə. “Geostrategiya” jurnalı, №04 (28), iyul-avqust 2015, s.49-52
8. Межкультурный диалог, идентичность и культурное разнообразие. Мəqalə. Культура диалога культур. Постановка и грани проблемы. Москва, «Канон+», 2016, с.240-245

ПРОБЛЕМА ИДЕНТИЧНОСТИ И РАЗНООБРАЗИЯ В МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ: СОЦИАЛЬНО- ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена социально-философскому анализу проблемы идентичности и разнообразия в межкультурных отношениях.

Во введении обоснована актуальность темы, прокомментирована степень изученности проблемы, определены объект и предмет, цели и задачи, методы и методология исследования, показана научная новизна и практическая значимость работы.

В первой главе “Философия идентичности и разнообразия, как методологический принцип, служащий обогащению национальных культур” исследуются теоретические основы категорий идентичности и разнообразия в социальной философии, проблема идентичности и мультикультурализма в межкультурных отношениях.

Во второй главе “Формирование моно- и плюральных межкультурных отношений в историческом развитии обществ” анализируются межкультурные взаимоотношения в древности, средние века, новое время и современный период.

В третьей главе “Мультикультурная Азербайджанская культура в спектре взаимодействия цивилизаций Востока и Запада” основывающаяся на национальные и общечеловеческие ценности культура Азербайджана, влияние общемировых идей и ценностей на модернизацию этой культуры были исследованы с социально-философской точки зрения.

В заключении показываются основные результаты диссертационной работы, выдвигаются теоретико-практические рекомендации, направленные на более глубокое изучение исследуемой темы, повышение эффективности идентичности и разнообразия в межкультурных отношениях.

**THE PROBLEM OF IDENTITY AND DIVERSITY IN
INTERCULTURAL RELATIONS: SOCIO-PHILOSOPHICAL
ANALYSIS
SUMMARY**

The dissertation is devoted to the socio-philosophical analysis of the problem of identity and diversity in intercultural relations.

In the introduction was grounded the actuality of the topic, commented degree of studying of the problem, identified object and subject, goals and objectives, methods and methodology of the study, was shown scientific novelty and practical significance of the work.

In the first chapter "The philosophy of identity and diversity, as a methodological principle, employee to enrichment of national cultures" are investigated the theoretical foundations of categories of identity and diversity in social philosophy, the problem of identity and multiculturalism in intercultural relations.

In the second chapter "The formation of mono and plural intercultural relations in the historical development of societies" are analyzed intercultural relations in antiquity, the middle ages, modern times and the contemporary period.

In the third chapter "Multicultural Azerbaijan culture in the spectrum of interaction between civilizations of East and West" Azerbaijan culture which is based on national and universal values, impact of global ideas and values to the modernization of this culture were investigated with socio-philosophical point of view.

In the conclusion are shown the main results of the dissertation, were put forward the theoretical and practical recommendations aimed at a deeper study of the topic, improving effectiveness of identity and diversity in intercultural relations.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ

На правах рукописи

ФАРИДА САЯДУЛЛА кызы ДЖАБРАИЛОВА

**ПРОБЛЕМА ИДЕНТИЧНОСТИ И РАЗНООБРАЗИЯ В
МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ: СОЦИАЛЬНО-
ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ**

Специальность: 7207.01 – Социальная философия

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по философии

БАКУ-2016